

Pálfalvi Lajos Tiltott zónák Leszek Kołakowski az eretnekségről

■ Kołakowski ahhoz a nemzedékhez tartozik, amely egyetemi hallgatóként élte át a kommunista önkényuralom kialakítását. Bár ő még színvonalas képzést kapott, lelkesen támogatta mesterei félreállítását. Mint ő maga megfogalmazta egy időskori interjúban: „hittünk abban, hogy akár erőszakkal is be kell vezetni a kommunizmust, mert ez az emberiség jövője”.¹ Az élcsapat tagja volt, párttagként még fegyvert is kapott, bár sosem használta. Magát az Úristent sem kímélte, *A be nem avatkozás filozófiájában* igen lekicsinylően nyilatkozik „a Szentírásnak tartott állítólagos önéletrajz szerzőjéről”, aki „nem túl éles elméjű”.² Ezzel nem akarom pellengérré állítani a nagy gondolkodót, akinek ennél nagyobb bűn nem terheli a lelkét, hisz nagyon hamar lezárult ez a korszak az életében. Ráadásul filozófusként rengeteget profitált abból, hogy belülről ismerte meg az uralkodó ideológiává váló marxizmust. Emigrációja első időszakában pedig őt is ugyanígy támadták az amerikai és nyugat-európai baloldali diákok.

1953-ban, huszonhat éves korában doktorált Spinoza filozófiájából, tanszékvezető volt a Varsói Egyetemen (1957–1968), a varsói eszmetörténeti iskola egyik alapítója. Privilegizált helyzetének köszönhetően már 1955-ben Orwellt és Koestlert olvasott, a moszkvai tanulmányutakon pedig döbbenetes tudatlanságot és dresszúrát tapasztalt. A Husserlt jól ismerő lengyel filozófusokkal ezt közölte egy moszkvai előadó: „Jeszty takoj burzsuaznij filozof, Gruszel.”³ Egy másik kollégának azért volt furcsa az arcbőre, mert sokat verték. A vitán részt vevő egyik nyelvésznek aznap jelent meg egy cikke, amelyben Sztálint méltatta, mert leleplezte Marrt, aki vulgarizálta elméletében a marxizmus–leninizmust, ezért fel kell lépni ellene. Pár héttel azelőtt ugyanő azt hirdette, hogy csak Marr elmélete tekinthető következetes marxista nyelvelméletnek. 1957-ben erre hivatkozva írja azt Kołakowski, hogy a marxizmus intézményes, nem

pedig szellemi tartalmú fogalom: marxista az, aki mindig kész elfogadni a Hivatal által megadott tartalmat.⁴

Kołakowski 1958-ban kezdett foglalkozni az eretnekekkel. Ösztöndíjat kapott Amszterdamba, és XVII. századi holland misztikusokat olvasott (a mai és a régi holland nyelvvel is nagyon jól boldogult). Később más eretnekekre is kiterjesztette a kutatásait, és hét év alatt elkészült a 60-as évek közepének legfontosabb lengyel filozófiai műve, a *Vallási tudat és egyházi köteték* (1965) – a könyvért kapott honoráriumából Moszkvicsot vett a szerző, azzal rémisztgette a varsóiakat. Könyvében szembeállítja az egyház természetét a hit természetével, ezért sokan revizionista írásként olvasták, mintha a marxizmus kerülne ellentétbe a párttal, amely az ortodoxiát őrző egyházat utánozza. Ez logikusan hangzik, mégis nehezen képzelhető el, hogy valaki azért ássa bele magát hét évre a XVII. századi eretnek tanításokba, hogy így mondjon véleményt arról a rezsimről, amelyet nyíltan támadott más írásaiban.

Eretnekség című posztumusz kötetében azonban visszatér ehhez a problémához, mert tényleg gyakran használják a fogalmat nem vallási, hanem politikai kontextusban is. Beszédes analógiákat produkálnak a marxista ideológiájú, hierarchikus felépítésű szervezetek, amelyek megkövetelik a híveiktől, hogy maradjanak hűek az örökül kapott credóhoz. A kommunizmus különböző változatai nemcsak a diszsidenseket bélyegzik meg, hanem egymást is kiátkozzák. Bár a kommunisták nem dolgozták ki olyan precízen a dogmáikat, mint a katolikus egyház, náluk is megtalálhatjuk a következő fogalmak megfelelőit: „Szentírás, teljesen ortodox atyák, nem tökéletesen ortodox atyák, eretnekek, pápák és ellenpápák, zsinatok és ellenzsinatok, szkizmák, aposztáziák, apostoli örökség, az inkvizícióról nem is beszélve.”⁵

Tizennégy előadást tartalmaz az *Eretnekség*, amelyek 1982 novembere és 1983 februárja között hangzottak el a Szabad Európa Rádióban. A hadiállapot idején egész más kontextusba került a téma, mint a 60-as években, de ekkor sem volt érdektelen az eszmei konfliktusok kialakulása és megoldása, az ideológiai harc és a tolerancia kérdése. Nem az eretnekség történetéről szólnak az előadások, hanem általános szinten tárgyalják a jelenséget, a történelmi példák csak illusztrációként szolgálnak. A szó a „venni, elvenni” vagy „választani” jelentésű görög igéből származik, a választás aktusát és tárgyát is jelöli, és már *Szent Pál leveleiben* is előfordul. *Szent Péter második levelében* már eretnekséget terjesztő hamis prófétákról és tanítókról is olvashatunk, a szó itt szakadást és tévtanokat is jelenthet. Aquinói Szent Tamás meghatározása szerint eretnek az, aki a hit akár egyetlen cikkelyét is tagadja, mert ez azt jelenti, hogy a többiben sem azért hisz, mert engedelmeskedik az egyháznak, hanem azért, mert akaratával egyező véleményt talál, esetleg összhangban áll az erkölcsi

érzékével, tapasztalatokat ad a végtelenről, a rejtélyről. Mivel az eredendő bűn az akaratunkat is megrontotta, hit dolgában nem lehet helyes a tisztán emberi választás, vagyis az eretnesség olyan doktrína, melyet Isten részvétele nélkül választ vagy fogad el az emberi akarat.

Kánonjogi szempontból eretnek az, aki tagadja vagy kétségbe vonja bármelyik hitigazságot, és megfelel a következő három feltételnek: meg van keresztelve, igényt tart arra, hogy kereszténynek tekintés (vagyis tagja akar maradni annak a közösségnek, amely elítéli, ugyanarra a kánonra hivatkozik, gyakran magát tartja ortodoxnak, a többieket pedig eretneknek), makacsul ragaszkodik a tévedéséhez. A harmadik pont különbözteti meg őket a jóhiszemű tévelygőktől, akik nem szállnak szembe az egyházi tekintéllyel nézeteik védelmében. 1699-ben XII. Ince pápa elítéli a kvietizmust támogató Fénelon érsek *A szentek maximáinak magyarázata* című művét, de az ítéletet alázattal fogadó, a doktrínájához nem ragaszkodó szerző nem válik eretnekké. Eckhart mestert sem tekintjük eretneknek, mert XXII. János pápa csak 1329-ben, a szerző halála után nyilvánította eretnességnek különböző kijelentéseit.

Akik elvetik a kinyilatkoztatást, nem állíthatják, hogy csakis ők értelmezik helyesen, egyszerűen kívülállók (hitehagyottak, ateisták, libertinusok, pogányok, zsidók). Az eretnek belső ellenség, sokkal veszélyesebb, mert keresztény álláspontból támad, és rombolja az egységet. Ugyanakkor a szkizmatól is meg kell különböztetnünk az eretnességet, hisz az utóbbi reformálni akarja az egyházat, helyreállítva eredeti tisztaságát. A szakadár viszont nem feltétlenül az ortodox doktrínát akarja tagadni, jó példa erre VIII. Henrik, aki elszakadt Rómától, az anglikánok pedig csak ezután alakították ki a saját hitrendszerüket.

Az eretnességtől az elszakadáshoz vezető legbizarrabb történetet nem Kołakowskinál, hanem az iszlám kutatóinál találtam. Komoly érvek szólnak amellett, hogy a jeruzsálemi szentély helyén,⁶ a VII. század végén épült Sziklamecset eredetileg keresztény templom volt: „Már maga a nyolcszögletű alak is keresztény inspirációra utal, hisz ugyanolyan, mint Nagy Károly híres aacheni kápolnája, amely ugyanebből a korból való. A keresztények számára a nyolcadik nap a feltámadás szimbóluma, az új teremtés első napja volt.”⁷ Ha így van, a bizánci ortodoxiával szemben álló keresztény arabok vallási központja volt, akik nem fogadták el a khalkédóni zsinat határozatát, amely szerint Jézus egy személy, akinek kettős, isteni és emberi természete van. A Szentháromságról szóló tanítást is elvetették, amelyet a nikaiai zsinaton rögzítettek. Miközben a bizánci császár a trinitárius ortodoxiát őrizte, a keresztény arabok az ariánus eretnekekhez hasonlóan azt hirdették, hogy „csak egy Isten van, Jézus pe-

dig a küldöttje”,⁸ vagyis ragaszkodtak a nikaiai zsinat előtti krisztológiához. Ha így volt, akkor keresztény eretnességből született az iszlám, amely ebben is hasonlít a zsidó eretnességből született kereszténységre.

A történész nem doktrinális, hanem intézményes alapon határozza meg az eretnességet. Nem ő dönti el, hogy az adott nézet összhangban áll-e a *Szentírás* katolikus értelmezésével, hanem az egyház által eretneknek nyilvánított személyekkel, csoportokkal foglalkozik. Mivel az egyház egyéneket nyilvánít eretneknek konkrét történelmi helyzetben, nem pedig magukat a doktrinális állításokat, a legnagyobb doktorok műveiben is sok hivatalosan elítélt nézetet találunk, különös tekintettel az isteni kegyelemről és a misztikus unióról kialakult felfogásokra. Keresztes Szent János például azt hirdette, hogy a lélek teljesen passzív a misztikus unióban (ezért ítélték el Miguel de Molinost), ráadásul tagadta, hogy az ember a tudására hagyatkozva eljuthat Istenhez. Ha egy nézetet eretnességnek nyilvánítanak, az elvileg visszamenőleg is hatályos, hisz ellentétben áll a *Szentírás* tartalmával, ezért nem lehet történelmileg viszonylagos. Az ezzel ellentétes felfogás szerint a dogmák fejlődnek, változnak – de ezt modernista eretnességként ítélték el. Ez kínos helyzetekhez vezet: Szent Albert, Szent Bonaventúra és Aquinói Szent Tamás elvetette a szeplőtelen fogantatást, amelyet a tridenti zsinaton erősítettek meg, dogmaként pedig X. Piusz fogadta el 1854-ben.

Az eretnesség az ortodoxiától függ, csak ahhoz képest határozható meg, ugyanakkor az ortodoxia is az eretnességgel vívott harcban formálódik, ebben kristályosodnak ki a dogmái. A Szentháromság ortodox doktrínája a IV–V. században, az ariánusokkal, a monofizitákkal, a nesztorianusokkal és másokkal folytatott vitában alakult ki. A kegyelemről és a megigazulásról hirdetett katolikus tanítás végleges változatát pedig akkor dolgozták ki, amikor a reformációra reagált az egyház. Így a dogmák és az eretnesség története ugyanannak a folyamatnak a két oldala. Néha mintha véletlenszerű történelmi körülményeken múlna az, hogy elítélnék vagy kanonizálnak valakit. Az ortodoxia nagy tanítói nagy eretnekké is válhattak volna, egyes eretnekek pedig valójában inkább reformálni akarták az egyházat, de nem jártak sikerrel. Szent Ferenc, Loyolai Szent Ignác, Keresztes Szent János rendkívüli erkölcsi erővel és szellemi bátorsággal megáldott nagy újjítóként szintén elbukhatott volna, amikor a konzervatívok ellenállásába ütközött. Van egy határterület a nagy szentek és a nagy eretnekek között, ahol nehezen megítélhető történelmi alakokat találunk, olyan kiemelkedő egyéniségeket is beleértve, mint Órigenész, Johannes Scotus Erigena, Eckhart mester, Savonarola vagy Rotterdami Erasmus.

A Szabad Európa Rádióban előadást tartó Kołakowski persze már rég túl volt azon, hogy eretnek marxistaként bő-

vítse szellemi mozgásterét. Nagy tisztelője, a domonkos Jan Andrzej Kłoczowski szerint nem egyszerűen posztmarxista, hanem „felvilágosult posztlumièrista”, aki úgy látja, a vallás garantálja, hogy fennmaradjon a társadalmi együttélést segítő észszerűség és tolerancia, amelyeket az eszme örököseinek egy része elárult.⁹ Ebből a pozícióból már ő látja a marxizmust a kora újkori chiliasztikus eretnekség ateista változatának, hisz Marx is itt, a mi világunkban akart végleges rendet teremteni. Ez prométheuszi ateizmus, csak hogy Marx óta átértékelődött Prométheusz alakja, már nem az isteni rend ellen forduló humanista lázadót látunk benne, nem tartjuk az emberiség nagy barátjának.

A „titáni, prométheuszi lázadó” a francia forradalom óta az emberiség önmegváltását hirdető forradalmi mitológia kulcsfigurája.¹⁰ De két évszázados távlatból az is látszik, hogy már a kezdet kezdetén jelen van az emberiséget terrorizáló, alattomos Prométheusz is. Ilyennek találja Maria Janion a *Haramiak* negatív hőst, Moor Ferencet, akit „az újkor első nagy, autentikus nihilistájának”¹¹ nevez. Az ő szemében az ember „sár”, „semmi”, nincs benne isteni szikra, ezért Ferenc még a családtagjait is aljasul manipulálja. De Moser lelkész átlát rajta: „Nézzétek Moort, ezer élet függött tőle, és ebből kilencszázkilencvenkilenc nyomorult lett. [...] Tényleg azt hiszi: Isten hagyja, hogy egyetlen ember dühöngése megingassa a világát? Azt hiszi, hogy az a kilencszázkilencvenkilenc lélek csupa romlásra ítélt báb az ön ördögi színjátékában?”¹²

Kołakowski három, vaskos kötetben dolgozta fel a marxizmus történetét (keletkezés, fejlődés, szétesés). Az első kötet záró fejezetében három motívumot különített el a marxizmusban. Kezdjük a romantikus örökséggel. E kor filozófusai konzervatív alapon támadták az ipari társadalmat, amelyben szétszakadnak az „organikus” kapcsolatok, érdekek helyettesítik az elemi, természetes szolidaritást. Viszolyogtak a liberális felfogástól, amely szerint minden ember született egoista, az ellentétes érdekeket pedig racionális jogrenddel, társadalmi szerződéssel lehet összehangolni. Készségesen elismerték, hogy ez megfelel a kor követelményeinek, de az idealizált múltban vélték felfedezni az elveszett egységet. Visszavágytak „a középkori szellemi harmóniába, a falusi Árkádiába, a vadember boldog életébe, aki nem hallott jogról vagy iparról, teljes megelégedéssel töltötte el a törzssel való azonosulást.”¹³

A marxizmus persze nem retrospektív utópia, „a falusi élet idiotizmusától” irtózó alapító atyák a technikai fejlődés felgyorsításával akarták megteremteni a vágyott egységet. Micsoda dialektika: nem géprombolással, hanem a gépek tökéletesítésével, a társadalmi fejlődés folytatásával óvjuk magunkat a gépiesedés pusztító hatásától. A romantikusok még „az organikus együttélés paradigmájának” tartották a nemzetet, a marxizmus klasszikusai már a fejlődés akadályát

látják benne. Mindehhez a prométheuszi-fausti motívum ad lendületet, amelyet bizonyos újplatonikus irányzatok mellett olyan példaképeitől vett Marx, mint Lucretius, Goethe, Giordano Bruno és más univerzális érdeklődésű reneszánsz írók. Marx kollektív Prométheuszt látott a proletariátusban, amely felszabadító forradalmában megszünteti az egyén és az emberiség érdekei közti ellentéteket.

A harmadik tényező a felvilágosodás determinista, racionális vonulata. Miután a szerző a levezetés végére ér, a következő mondatral zárja az első kötetet: „Így ébred karkai Gregor Samsaként a hatalomról álmodó Prométheusz.”¹⁴ De alighanem másfajta katasztrófát is jelez ez a mitológiai alak, aki ellopta a tüzet az istenektől az embereknek: amikor szobrot állítottak neki a csernobili atomerőmű előtt, aligha tudták, milyen mélyebb igazságot fejeznek ki ezzel.

JEGYZETEK

- 1 *Czas ciekawy, czas niespokojny. Z Leszkiem Kołakowskim rozmawia Zbigniew Mentzel I.* Kraków, Znak, 2007, 80.
- 2 Uo., 105.
- 3 Van egy Gruszel nevű burzsoá filozófus. Uo., 108.
- 4 Uo., 127.
- 5 KOŁAKOWSKI, Leszek: *Herezja*. Kraków, Znak, 2010, 67.
- 6 „Ezt tartották a világ köldökének, itt volt Ádám sírja, Melkizédek oltára.” LISICKI, Paweł: *A dzsihád és a Nyugat öngyilkossága*. Ford. PÁLFALVI Lajos, Göd, Rézbong, 2017, 171.
- 7 Uo., 172.
- 8 Uo., 173.
- 9 KŁOCZOWSKI, Jan Andrzej: *Leszek Kołakowski o religii = Leszek Kołakowski – Myśliciel i obywatel*. KOSIEWSKI, Piotr, Warszawa, Fundacja im. Stefana Batorego, 2010, 33.
- 10 JANION, Maria: *Prometeusz, Kain, Lucyfer = Uő: Gorączka romantyczna*. Kraków, Słowo, 2000, 451.
- 11 JANION, Maria: *Przewrotny Prometeusz = Uo.*, 218.
- 12 F. SCHILLER, Friedrich: *A rablók*. Ford. TÉREY János. 134. http://szinhaz.net/wp-content/uploads/2017/02/Schiller_Haramiak_ford_Terey_Janos_2017_marcus.pdf
- 13 KOŁAKOWSKI, Leszek: *Główne nurty marksizmu. Powstanie – rozwój – rozkład*. Londyn, Aneks, 1988, 346.
- 14 Uo., 353–354.